

ВІДГУК

**офіційного опонента на дисертацію Сивака Василя Васильовича
«Євхаристійна іконографія в культурно-історичній традиції українців
XVII – XVIII ст.: походження та символіка», подану на здобуття
наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю
07.00.01 – історія України**

Докладний аналіз дисертаційного дослідження В. В. Сивака «Євхаристійна іконографія в культурно-історичній традиції українців XVII – XVIII ст.: походження та символіка» надає можливість висловити загальні висновки з питань актуальності теми, рівня обґрунтованості результатів дослідження, рекомендацій, об'єктивності, наукової новизни, практичного значення, загальної оцінки роботи.

Актуальність теми дослідження. В новітніх умовах розбудови Української Церкви постає необхідність у дослідженні її історично-культурних традицій, які збереглися до нашого часу та активно використовуються новітніми християнськими спільнотами. Побудова сучасних християнських святинь та проведення їхнього оздоблення потребує вивчення архітектурних та іконографічних традицій української сакральної культури, які формувалися впродовж багатьох століть. І саме ранньомодерна доба (XVII – XVIII ст.) стала переломною в українській духовній культурі, коли розвинулися різні конфесійні спільноти (православних, уніатів, римо-католиків, протестантів), які конкуруючи між собою за вірних творили новації у різних галузях християнської культури. Окреслені історичні реалії спричинилися і до розвитку євхаристійної іконографії, яка потребує спеціального комплексного дослідження, оскільки Тайна Євхаристії посідає центральне місце у богослужбових практиках християн.

Дисертаційне дослідження Василя Сивака проведено у рамках наукової теми «Етнокультурні та етносоціальні процеси в Україні:

традиційно-побутові практики, механізми та наслідки трансформацій», яка реалізовується відділом історичної етнології Інституту народознавства НАН України.

Ступінь обґрунтованості та об'єктивності наукових положень, висновків і рекомендацій, які представлені у дисертації. Ознайомлення із матеріалами дисертації, автореферату, опублікованих здобувачем одноосібних статей дає підстави стверджувати, що отримані результати і висновки дослідження відзначаються переконливістю щодо встановлення походження та трактування символіки євхаристійної іконографії в культурно-історичній традиції українців XVII – XVIII ст.

Структура дисертаційної роботи укладена за проблемно-еволюційним принципом, що відповідає особливостям міждисциплінарного дослідження (залучено історичні, мистецтвознавчі, культурологічні, богословські, філософські, архітектурні матеріали). До дисертаційного дослідження увійшли анотації, роз'яснення щодо використаних скорочень, вступ, чотири розділи, висновки, список використаних джерел та літератури (309 позицій), додатки. Загалом рукопис дисертації охоплює 270 сторінок, із яких основний текст викладено на 185 сторінках.

У вступній частині здобувач лаконічно і змістовно визначає актуальність, предмет і об'єкт вивчення, мету, завдання, наукову новизну та практичне значення, хронологічні рамки дослідження.

У першому розділі проведено докладний огляд історіографії, джерел та визначено методологічні підходи до проведеного дослідження (с.22-64). Окреслюючи загальний рівень вивченості українського сакрального мистецтва, дисертант виділив три основні напрями: богослов'я символіки та літургіки; іконографія в храмах; образно-іконографічна структура євхаристійної тематики (с.22-51).

Для реалізації окресленої мети та завдань було залучено візуальні джерела, частина із яких опублікована в ілюстративних каталогах, а інша

частина зберігається у музейних та приватних колекціях. Ікони українських майстрів, які зверталися до євхаристійної тематики, знаходяться у музеях Львова, Києва, Луцька, Івано-Франківська, Одеси, Польщі (у Перемишлі, Сяноку, Варшаві), Словаччини (у Свиднику). Співставлення відомих та незнаних сакральних пам'яток дозволило дисертанту розкрити поширення євхаристійної тематики не тільки в іконографії, але й мозаїці, фресках, гравюрі, різьбі, галтарстві та інших формах оздоблення храмів (с.51-53)..

Окреслені здобувачем теоретико-методологічні підходи до проведення дослідження враховують особливості означеної теми та відповідають новітньому рівню розвитку історичної та мистецтвознавчої науки (с.54-64).

У другому розділі Василь Сивак подав докладний аналіз християнських символів та їхніх значень крізь призму розвитку мистецьких традицій українського народу впродовж XVII – XVIII ст. На наш погляд, здобувач досить вдало здійснив екскурси в минуле ранньохристиянської церкви щоб показати історію зародження євхаристійних символів. Провівши детальний аналіз, дисертант прийшов до висновку, що завдяки поєднанню візантійського (східнохристиянського начала) з місцевою традицією та європейськими зразками сформувалося трактування окремих символів, які відповідали духу епохи й були загальнозрозумілі митцям і простому населенню (с.65-78).

У цьому ж розділі здобувач вдало і докладно розглянув витоки становлення та поширення Таїнства Євхаристії у літургії починаючи із часів формування ранньохристиянських спільнот до епохи українського ренесансу та бароко. Влучно висвітлено провідні етапи розвитку євхаристійної символіки у східнохристиянській (візантійській) Літургії та визначено її вплив на формування українського сакрального мистецтва. У підсумку проведеного загального огляду дисертант припускається висновку, що вивчення євхаристійної іконографії у контексті розвитку

східнохристиянської Літургії потребує спеціального детального опрацювання. Дослідження цієї теми значно розширить розуміння візуальних сакральних образів як з історичного, так і з мистецтвознавчого поглядів (с.79-88).

Третій розділ дисертант присвятив висвітленню образно-мистецької символіки Євхаристії у сакральному просторі українських храмів. Для цього було виокремлено окрему частину храму – святилище, де постійно зберігаються Святі Дари і відбуваються основні священнодійства із перетворення хліба і вина у тіло і кров Ісуса Христа. Відповідно цьому місцю приділялася найбільша увага із належного облаштування та оздоблення. Тому здобувач простежив розвиток мистецького оздоблення святилищ киевохристиянської традиції впродовж XI – XVIII ст., залучаючи до огляду давні розписи на стінах, які фрагментарно збереглися у різних церквах України. На підставі власного візуального огляду цих розписів дисертант констатує, що іконографічні теми у святилищі храмів не лише виражали сутність зображеного, але і поставали у нерозривному зв'язку з Євхаристією. Завдяки символічному змістові вони були пов'язані з усіма сюжетами літургійного циклу, а також іншими сюжетами храмових розписів, які послідовно розкривали іконографію оздоблення храмів (с.89-104).

У цьому ж розділі Василь Сивак виокремив євхаристійну іконографію за видами мистецтв: архітектура, стінопис, мозаїка, ікона, гравюра, шитво, різьба, книжкова графіка. Докладно розглянув поняття літургійний простір. Відзначив як події з історії Української Церкви (Берестейська унія, Замойський собор) вплинули на зміни в облаштуванні храмів. Здобувач простежив використання євхаристійної символіки в оздобленні інтер'єру храму: у різьбленні іконостасів, вівтарів, престолів, тетраподів, хрестів, процесійних ікон, кивотів, вівтарів, одвірків церков, поверхонь колон, скосів вікон та полів стін із використанням скульптурних декорів. Тож автор влучно відзначає, що євхаристійна іконографія та символіка у

досліджуваний період широко використовувалися майстрами у різноманітних частинах християнських храмів (с.105-126).

У завершальному четвертому розділі розглянуто шляхи поєднання в українській сакральній культурі епохи бароко як східних, так і західних мистецьких впливів щодо розвитку євхаристійної тематики. Автор докладно розглядає композиції євхаристійного змісту, які набули поширення у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. в таких видах сакрального мистецтва, як ікона, гравюра, різьба, гаптування, кераміка. Дослідник відзначає про появу невідомих до того часу символіко-алегоричних композицій: «Христос – Виноградна Лоза», «Христос у виноградному точилі», «Христос у чаші», «Розп'яття з виноградною лозою», «Недремне око», «Пелікан», «Плоди страждань Христових», «Дерево життя» (с.127-155).

Здобувача передусім цікавить нове розуміння східного іконописного канону (основну увагу звернуто на іконопис, зокрема на символіко-алегоричні зображення, які пов'язані із євхаристійною тематикою) в контексті західноєвропейського впливу. Розглянуто вплив політичних подій на розвиток барокової культури на українських землях. Автор відзначає, що канон і творча ініціатива іконописців XVII – XVIII ст. сформували новий образ ікони, більш зрозумілий для сприйняття вірян. Відповідно іконописці не обмежувалися тільки каноном, а проявляли певну творчість. (с.156-172).

У загальних висновках змістовно та лаконічно відображено основні результати дослідження, які відповідають окресленим завданням дисертаційної роботи.

Вагому наукову вартість становлять досить об'ємні додатки, які є своєрідним візуальним документальним підтвердженням до викладених у дисертації здобувачем концепцій, тверджень та поглядів. Загалом Василю Сиваку вдалося віднайти та опрацювати 80 сакральних пам'яток XVII – XVIII ст., які пов'язані із євхаристійною тематикою.

Ступінь наукової новизни результатів дисертаційної роботи. У тексті дисертації виклад матеріалу подано у хронологічній послідовності, із розкриттям походження та трактування символів євхаристійної тематики, вдалим науковим стилем викладу, обґрунтованістю висновків, які репрезентовані науковою новизною. Загалом дослідження є завершеною, самостійною та креативною працею. Зміст автореферату відповідає ключовим положенням та ідеям дисертаційної роботи.

Наукова новизна оприлюднених результатів дисертаційного дослідження вбачається у комплексному вивченні євхаристійної символіки, яка дешифрована крізь призму знань з історії, мистецтва, богослов'я, філософії та культурних процесів загалом. Здобувачу вдалося зібрати та проаналізувати в одній праці особливості композиційної побудови українських сакральних пам'яток XVII – XVIII ст., які розпорошені по різних музеях світу та порівняти їх із східними та західними аналогами.

У дисертаційній роботі Василя Сивака:

Уперше в українській історіографії:

– розглянуто й обґрунтовано індивідуальність, виокремленість образно-символічного трактування сюжетів євхаристійної іконографії в українській традиції у зазначений для дослідження період, позначений виразним впливом західних культурних тенденцій на церковне мистецтво України;

– простежено походження та символіку євхаристійної іконографії в культурно-історичній традиції українців XVII–XVIII ст., що екстраполюється крізь призму західноєвропейського історико-культурного простору;

– виявлено пам'ятки церковних творів на євхаристійну іконографію, які раніше не стали предметом для окремих досліджень;

Удосконалено:

– теоретичну складову розвитку та поширення євхаристійної іконографії XVII–XVIII ст.;

– систему символів, дотичних до євхаристійної іконографії та відповідних сюжетів, як «Христос – Виноградна Лоза», «Христос у виноградному точилі», «Христос у чаші», «Розп’яття з виноградною лозою», «Недремне око», «Пелікан», «Плоди страждань Христових», «Дерево життя» та ін., як найбільш характерних євхаристійних тем в українському малярстві XVII–XVIII ст.

Отримали подальший розвиток:

– проблема взаємовпливів візантійської традиції церковних творів з національним світобаченням та східнохристиянськими впливами;

– проблема особливостей євхаристійної іконографії в культурно-історичній традиції українців XVII – XVIII ст.

Теоретична цінність та практичне значення наукових результатів.

Сформульовані та доведені у дисертації Василя Сивака положення та висновки беззаперечно посідають наукову та практичну значимість. Теоретична вартість дисертаційної роботи вбачається передусім у тому, що вдало підібрані здобувачем методи дослідження допомогли йому комплексно і всесторонньо розкрити означенні завдання.

Визначена здобувачем практична значимість дисертаційної праці не викликає жодних сумнівів та заперечень. Зібраний фактологічний та ілюстративний матеріал може бути використаний для написання монографій як з історії сакрального мистецтва, так і історії Церкви загалом, укладення навчально-методичних посібників для студентів, при розписі християнських святинь сучасними митцями.

Дискусійні положення та зауваження до змісту дисертації.

Загальна позитивна оцінка результатів дисертаційного дослідження отриманих здобувачем В. В. Сиваком, не означає відсутності в опонованій

роботі недоліків і дискусійних положень, викладення яких дозволяє зробити досягнуті результати більш ґрунтовнішими:

1. У дисертаційному матеріалі не зустрічаємо виокремлення відмінностей у зображенні ікон на євхаристійну тематику посеред православної та унійної спільнот києвохристиянської традиції;

2. При описі осередків іконописної традиції мало уваги приділено малярам-ченцям, у творах яких аскетична та євхаристійна тематика тісно перепліталися між собою (наприклад не згадано про ікони святого Онуфрія, де зображено окремі фрагменти Тайни Причастя);

3. Із тексту дисертації не зрозуміло із позицій якої конфесійної християнської спільноти подано огляд євхаристійної іконографії (православної, унійної, римо-католицької, протестантської);

4. Побіжно згадано про значення діяльності православного митрополита Петра Могили для розвитку євхаристійної іконографії, однак детально не окресленого його особистого внеску;

5. Показано тільки односторонній вплив візантійської та європейської євхаристійної символіки на розвиток українського сакрального мистецтва, а відповідно постає питання чи можемо простежити зворотні впливи оригінальних творів українських митців на розвиток духовної культури інших народів. Можливо ця тема має стати окремим предметом спеціального дослідження.

Висловлені зауваження не зменшують у загальному позитивної оцінки дисертації Василя Сивака, яка є оригінальним, самостійним і завершеним науковим дослідженням актуальної теми, що досі не була об'єктом міждисциплінарного вивчення. Отримані здобувачем наукові результати є у достатній мірі аргументованими й переконливими, не містять ознак суб'єктивізму, конфесійної упередженості, репрезентовані науковою новизною та спрямовані на подолання усталених стереотипів щодо визначення культурних впливів на розвиток українського сакрального мистецтва ранньомодерної доби.

Відповідність роботи встановленим вимогам та загальний висновок. Все вище викладене дає підстави стверджувати, що дисертація Василя Васильовича Сивака «Євхаристійна іконографія в культурно-історичній традиції українців XVII – XVIII ст.: походження та символіка» є самостійною дослідницькою роботою, відповідає вимогам пунктів 9, 11, 12 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24.07.2013 (зі змінами, внесеними згідно з постановами КМУ № 656 від 19.08.2015), які ставляться до кандидатських дисертацій, а дисертант Сивак Василь Васильович заслуговує присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Офіційний опонент
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України
та правознавства
Дрогобицького державного педагогічного
університету імені Івана Франка

Ст/О

Ю. О. Стецик

